

Salmen At sige Verden ret Farvel –belyst ved Grundtvigs samtidige prædikener

Af Jette Holm

»...hvor liden Lyst jeg har til at dysse mine Tilhørere i Søvn, det fælde jeg ret forleden, en »Paaske-Morgen«, da jeg sad og beredte mig paa en Kirke-Tale om *Opstandelsen*; thi De kan troe, jeg blev lidt underlig tilmode, da der i det Samme En bankede paa min Dør, og vilde endelig tale med mig, blot for at spørge mig i al Fortrolighed, om jeg syndes, det var *Ret*, at en vis Person, der pleiede at sidde lige foran ham i Kirken, *sad og sov* hele Tiden! Hvad jeg svarede, har jeg glemt for længe siden, men det *tragi-comiske* Indtryk, det troskyldige Spørgsmaal gjorde paa mig, det glemmer jeg aldrig, og blot Tanken om Damernes mulige Søvn ved mine kloge Mythe-Forklaringer er da nok til at kyse mig langt bort, ...«¹ Sådan siger Grundtvig i Bragesnak den 13. dec. 1843.

Påskemorgen, den 16. april, 1843, har Grundtvig siddet og forberedt sin prædiken om *opstandelsen*. Han skriver til Gunni Busck, påskelørdag, den 15. april: »Tak, fordi Du talde Trøstens Ord til ham [Povel Dons] i de sidste bange Timer! Det glædede mig ret, da jeg hørde, han havde forlangt Dig og ikke nøiedes med Snakkeren, thi det sagde mig, at han dog for en Deel var kommet til sig selv, og var mig et Pant paa, at Vorherre vil behandle ham meget bedre end hans Nærmeste i denne Verden! Hans Billede er derfor ogsaa staaet op hos mig i hele sin ranke, sværmeriske men ærlige og vidunderlig klarøiede og lydhøre Ungdommelighed, mægtig grebet af Klagen i Hans Røst, som siger: Jeg er Opstandelsen og Livet, hvo som troer paa mig, skal leve, skiøndt han dør, og hvo som levende troer paa mig, skal aldrig døe! Gud giøre det Ord levende og kraftigt hos os paa begge Sider i disse Paaske-Dage og i al Evigheds Evighed. Amen!«²

Grundtvig føler sig *mægtig grebet* af klangen i Hans røst, der siger: Jeg er opstandelsen og livet, den, som tror på mig, skal leve, skønt han dør, og den, som levende tror på mig, skal aldrig døe! og han slutter brevet med ønsket: Gud gøre det Ord levende og kraftigt hos os på begge sider i disse påskedage og i al evigheds evighed. Amen!

Det er netop de ord fra Joh 11, Grundtvig prædiker over påskemorgen.

Grundtvig siger i sin prædiken bl.a.:

Dette er den første opstandelse; salig og hellig, hvo som har del i den første opstandelse! over dem har den anden død ingen magt.

Selv om dette ord fra Joh.Åb. nærmest er sagt spådomsvis om oprejsningen af de dræbte vidner under den sidste store fristelse, så er de dog i alle måder anvendelige på Herrens egen opstandelse, den store Søndag-Morgen. Det er den første opstandelse, vi har med at gøre, for ligesom Jesus kaldes opstandelsens førstegrøde, sådan er det også alene af Hans opstandelse, at liv og uforkrænkelighed kan udspringe for os, muldets frænder og dødens fødte trælle. Den time skal komme, siger Herren, da alle de i gravene skal høre Guds Søns røst og stå op; men det alene er ingen trøst, for han lægger til: at for dem, der har gjort ondt, er det en opstandelse til dom, og kun for dem, der har gjort godt, en opstandelse til livet, og hvem af os har gjort godt? Vi nødes til at bekende, at for Hans øjne gør ingen godt, som gør det mindste ondt.

Når det derfor lyder: Syndens sold er døden, men Guds nådegave er det evige liv i Kristus Jesus Vorherre, da er det første en soleklar sandhed, og det andet den store gudfrygtigheds hemmelighed, på hvis sandhed det åbenbart kommer an, om vi syndige mennesker kan have noget velgrundet håb om det evige liv eller ikke.

Når man alligevel ser, at Kristi evangelium, langt fra at finde almindeligt bifald, tværtimod har fundet mageløs modsigelse, så synes man at måtte slutte, enten at de fleste mennesker slet ikke ønsker det evige liv, eller at evangeliets løfte derom er så løst et rygte, at kun de enfoldigste kan tro det. Men ved nøjere eftertanke ved vi, at sådan er det ikke. Det var altid kun forholdsvis få, der virkelig ønskede sig døden, og det endda ikke af kærlighed til døden, men kun af fortvivlelse over de ulykker, der havde berøvet dem livets bedste kræfter eller forbitret dem alle dets glæder. Så med livet i sin kraft og i sin glans ønsker intet menneske sig døden, men alle ønsker sig en sådan evighed, så det evangelium, der tilbyder alle mennesker det evige liv i højeste grad, som Guds nådegave i Kristus Jesus, det måtte da være det løseste rygte under solen, når det ikke skulle modtages af både vise og enfoldige, høje og lave, store og små, gamle og unge, ja finde venlig modtagelse selv hos dem, der ikke helt turde slå lid dertil, for i skibbrud griber man selv efter et rør. Så

menneskene, der er i bestandig døds-fare og med døds-visheden for øje, burde byde selv det svageste håb om evigt liv velkommen, og ikke forarges over den hemmelighedsfulde skikkelse, det nødvendigvis må komme under til syndige og dødelige mennesker.

Og dog er det hemmelighedsfulde og ubegribelige i Guds nådes husholdning, dens åbenbarelse og dens midler det eneste ved evangeliet, der kan forarge eller friste til vantro. For intet ord om de åndelige ting har så godt og stærkt et vidnesbyrd, intet ord er så troværdigt som dette glade budskab, der kom til verden med det store apostoliske vidnesbyrd: at denne Jesus, i hvem Gud skænkede os det evige liv, han beviste ved mange klare tegn, og især ved sin sejrige opstandelse fra de døde, at Han er livets og dødens herre. Så på Hans ord kan vi trøstigt leve og dø. Og Han har selv sagt: *Jeg er opstandelsen og livet, den, som tror på mig, skal leve, skønt han dør, og den, som lever og tror på mig, skal aldrig dø.* – Sådant vidnede de, der spiste og drak med ham efter Hans opstandelse, et vidnesbyrd, de beseglede med alt, hvad der er mennesket kært og dyrebart i verden. Med dette vidnesbyrd har verdens herrer ført krig uden at kunne rokke det; så har guddommelig sandhed noget kendetæknende på jorden, da må vidnesbyrdet om Jesu Kristi opstandelse og det evige liv, som Guds nådegave i ham, nødvendigvis være guddommelig sandhed.

Men nogle vil indvende: apostlene døde jo, de kristne dør jo alle ligesom alle andre folk, og han, der sagde: at hans troende skulle leve, uagtet de døde, han sagde jo også, at hvem, der lever og tror på ham, skal aldrig dø. Slår det ene fejl, kan det andet vel også! Grundtvig svarer på denne indvending ved at sige, det er dårskab af dødelige mennesker at optænke indvendinger mod det eneste ord, der kan trøste over døden, blot fordi der er ord, der er uforståelige.

Kristi evangelium i dets allerstørste korthed og enfoldighed, skænker alle troende fred og trøst, som Guds nådegave i Kristus Jesus og beviser derved, at det er en Guds kraft til salighed.

Men jo klogere vi bliver, jo skriftklogere vi bliver, des klarere bliver sammenhængen både mellem Herrens ord og gerninger, og des klarere bliver forskellen mellem ord, som menneskelig visdom og ord, som Helligånden lærer. Så nu ser vi godt, hvordan det kan være sandt, at hvem der lever og tror på Jesus Kristus, skal aldrig dø, skønt de tilsyneladende gå alt køds gang ligesom andre;

»thi Jesus taler her aabenbar om det ny Liv, som et Menneske kan faae ved at troe paa ham, og hvorom Han vidnede: sandelig, sandelig, siger jeg eder, hvo som hører mit Ord og fæster Tro til Ham, som mig udsendte, han har et *evigt Liv* og kommer ikke for Dømmen, men er overgaaet *fra Døden* til Livet. Sandelig, sandelig, siger jeg eder, den Time kommer og er nu, da de *Døde* skal høre Guds Søns Røst og de som høre *skal leve*«³.

– Det er jo en underlig tale, som kun kan blive klar, hvor den opfyldes, men vi kan dog alle godt forstå, at Herren taler om de åndeligt døde, som kan blive levende ved at høre Hans røst, og at når det virkelig sker, når den troende sjæl finder sig oplivet af *Guds Ånd*, delagtiggjort i den opstandne Frelzers *evige liv*, da dør han aldrig, men tilegner sig med glæde ordet: dette er den første opstandelse, salig hvo som har del i den, over dem har den anden død ingen magt; og læser vi apostlenes breve, ser vi også godt, at det var deres betragtning af livet og døden. For den ene skriver: vi ved, at vi er overgangne fra døden til livet, og den anden siger: vi er, som de, der dør, men se, vi lever, jeg lever, dog ikke jeg selv, men Kristus lever i mig, thi os, som var døde i overtrædelser, levendegjorde Gud med Kristus, medopvakte og himmelsatte os i Kristus Jesus. – Kristus er mit liv, og død er mig en vinding, så jeg har lyst til at opløses for at være med Kristus, thi her vandrer vi med ham i troen, ikke i beskuelsen; mens vi har hjemstavn i legemet, er vi udenlands for Kristus, så vi vil hellere være udenlands for legemet og hjemme hos Kristus.

Over en sådan levende, troende sjæl har den anden død, legemsdøden, ingen magt. Den synger på gravens bred glad i ånden: jeg skal ikke dø, men jeg skal leve og fortælle Herrens gerninger, thi Herren lever, og lovet være min Klippe, han er min saligheds Gud og hos den Herre, Herre er udvej fra døden!

Når vi derfor synes, at apostlene døde ligesom andre folk, da er det åbenbart kun, fordi vi endnu ikke af erfaring kender deres liv, eller kraften i Herrens ord: jeg lever, og I skal leve, og den, som levende tror på mig, skal aldrig dø, kender endnu ikke sjælens opstandelse fra de døde ved Hans opstandelses kraft til et nyt liv og levned, der ikke ender i graven, men krones i himlen.

Men selv om det er sandt og glædeligt, at vi allerede her i ånden kan finde en udvej fra døden, i kraft af Jesu opstandelse, virkelig gå over fra døden til livet, så siger dog selv apostelen Paulus, at det er

vort naturlige ønske, om vi kunne slippe for at afklædes, og derimod overklædes med den himmelske bolig, så døden opslugtes af livet, som det skal ske med de troende, som lever, når Herren kommer synlig igen. Og Paulus trøster os med, at da skal alle de troendes legemer, som er fornedrede i graven, opløftes til skyerne, ja Herren trøster os alle i evangeliet med *kødets opstandelse*, så døden skal ikke beholde det mindste af sit rov, men det skal være med vor opstandelse, som med Herrens, da han tog sit legeme igen med kød og ben, og efterlod kun i graven ligklædet og svededugen, jordetøjet, som han aldrig mere ville bære. Det er den rige trøst til os alle, som tror, for vi er ikke alle apostle eller profeter, ikke alle engang hyrder og lærere, ikke alle gamle og erfarne i Kristus, men vi er alle *dødelige*, trænger alle til det evige livs håb, og det opstår for os alle af Herrens grav, opstår hos os alle, som tror på den korsfæstede Herre Jesus Kristus, som opstod den tredje dag fra de døde, og tror på syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv i kraft af Hans sejr, som døde for os, at vi skulle leve med Ham.

»Derfor sig vi med Rette om hans Opstandelse Paaske-Morgen: dette er den første Opstandelse, salig, hvo som har Deel i den, thi over dem har den anden Død ingen Magt, thi de føle med Apostelen, at enten vi leve eller døe, høre vi Herren til, og naar det sortner for deres Øine enten først eller sidst, da trøstes de overflødig ved Herrens Ord: salige de, som ikke have set, men dog troet, ja, føle den Guds Fred som overgaaer al Forstand og forvarer H[jerter] o[g] T[anker i] Ch[risto] J[esu], medens Hjertet nynner: **O kom Du, som engang jeg veed, Du i din Faders Herlighed dig klart skal aabenbare, var det i Gry, var det i Kveld, jeg sagde Verden kort Farvel, for op til Dig at fare; men kommer Døden førend Du, o Jesus, kom da grandt ihu, hvor sort der er i Graven, Besøg mig som din syge Ven Fortæl mig, saa jeg glemmer den, hvor deilig er Gudshaven! Før Døden med sin Iistaphaand gjør Skiel imellem Støv og Aand, bortvifter Hjertets Varme, Indsove skal jeg da med Lyst som Barnet ved sin Moders Bryst, i dine Frelser-Arme!** ⁴ I Jesu velsignede Navn Amen!«

Grundtvig slutter sin påskeprædiken med *tre vers*, skrevet som prosa i forlængelse af prædikenens øvrige tekst!

Utrykte Psalmeblade 1843

Grundtvig er i dette forår 1843 dybt optaget af at samle, gendigte og lave nye salmer til et salmebogstillæg: *Psalme-Blade til Kirke-Bod*, (el. *Utrykte Psalmeblade*).⁵ Biskop Mynster udsendte i januar 1843: Udkast til et Tillæg til den evangelisk-christelige *Psalmebog*. (Foreløbig udgivet som *Prøve*). –

Grundtvig skriver den 21.febr. 1843 til P.Fenger:

»Har De seet Mynsters *Prøve-Hefte*, som skulde give »de ældre og nyere Psalmer, der *mest savnes*« i vor forlorne *Psalmebog*, da er De sikkert ligesaalidt som jeg fornøiet enten med hans Udvalg eller med hans Hænders Gierninger, men har De end ikke seet det, vil det dog være Dem Nok at vide, der er i alt 40 Nr. og deriblandt 6 af Boie, 5 af Kingo og en lille af mine med den betænkelige Melodi »Herre jeg har handlet ilde«. Da vi nu ikke kan vente, Udfaldet skulde blive bedre ved Raadførelsen med Clausen, Tryde og Rosenvinge, saa er herved, efter mine Tanker intet at gjøre, uden snarest mueligt at give et andet *Prøve-Hefte*, der virkelig indeholder hvad vi og vore gode Venner mest savne og lade det komme derpaa an, om vi kan faae Lov at bruge det i Kirken, hvad dog immer er af de muelige Ting.«⁶

Grundtvig indhentede sine venners (brødrene Fenger, Gunni Busck og Peter Rørdams) salmeforslag, og den 25. marts er Grundtvig så langt med sit salmebogstillæg, at han kan skrive til P.Fenger:

»Mit Udkast begynder derfor med det reen Christelige: Kirken, Daaben og Nadveren samt Præstevielsen (som ingenlunde maa længere oversees), derpaa *Kirkevielse*, hvortil jeg har faaet en lille ny sang, der gaaer som Br.s »Her vil ties«, *Brudevielsen*, *Søndagen* Advent, Jul, Fasten, Paaske, Pindse og *Ligbegængelse*, og da jeg omtrent har giennemført dette til *Paasken*, kan jeg alt see, det kan kun blive faa hele Psalmer og endeel enkelte Vers, der vil finde Plads, og det maae i Regelen blive saadanne, der have et godt og temmelig enstemmigt Vidnesbyrd fra vor forrige Kirketid.«⁷

Grundtvig mangler altså den 25. marts bl.a. at finde eller selv at lave salmer til »*Ligbegængelse*«.

Der findes blandt Grundtvigs manuskripter (i Fasc. 382) et dobbeltark med de første udkast til salmen: *At sige Verden ret Farvel*.

De lyder sådan:

((S: ...) angiver Grundtvigs *overstregning*.)

1. udkast

At sige Verden ret Farvel,
O svare Konst! o store (S: Vel!)
 Held(S:!),
Som alle vi behøve!
(S: Kan vi med Jesu T)
Kan vi det ei i Jesu Navn,
Som raader Bod paa alle Savn,
Det (S: os) dybt os maa bedrøve.

Men Jesus! Herre! Broder sød!
Du kiender bedst den bittre Død,
Du har den overvundet
Vor Skabning kommer Du ihu,

Du veed, vi alle see med Gru
Vort Timeglas udrundet!

Hvortit hos Dig end Ly jeg fandt,
Naar Hjertet skjald og Taaren randt
Og Verdens Bølger bruste,
Ved Støvet hænger end min Sjæl
Og Slangen bider i min Hæl,
Skiøndt Du dens Hoved knuste.

(S: Naar)

(S: E)

Naar Døden med sin Iistap-Haand
Opløse skal de sidste Baand
Du, Jesus, dig forbarne!
(S: Saa jeg hensove maa med Lyst)
Saa jeg indsove maa med Lyst
Som Barnet ved sin Moders Bryst
I dine Frelser-Arme!

2. udkast

At sige Verden ret Farvel
I Livets Gry og Livets Kveld
Er lige tungt at nemme,
Det aldrig læres her paa Jord,
(S: Er Jesus ikke i sit Ord
Hos os, som Han var hjemme!)
Er, Jesus! ei Du i dit Ord
Hos os, som Du var hjemme!

Hvortit hos Dig end Ly jeg fandt,
Naar Hjertet skjald og Graaden randt,
Og Verdens Bølger bruste,
Ved Støvet hænger (S:end) dog min
 Sjæl,

Og Slangen bider i min Hæl,
Skiøndt Du dens Hoved knuste.

O Jesus! Herre! Broder sød(S,..)!
Du kiender bedst den bittre Død,
Som Du har overvundet,
Vor Skabning grandt og kiender Du,
Veed godt, vi alle seer med Gru
Vort Timeglas udrundet!

(S: Naar Døden med sin Iistaphaand
Gjør Skiel imellem Støv og Aand,
Du, Jesus, dig forbarne,
Saa jeg indsove maa med Lyst,
Som Barnet ved sin Moders Bryst
I dine Frelser-Arme!)

O kom Du, som eengang jeg veed,
 Du i din Faders Herlighed
 (S: Skal k)
 Dig klart skal aaben(S:fare)bare,
 Var det i Gry, var det i Kveld,
 Jeg skyndte mig med kort Farvel
 I Sky til Dig at fare;

Men kommer Døden førend Du,
 O Jesus! kom da grandt ihu,
 Hvor sort der er i Graven!
 Besøg mig, som din syge Ven,
 Fortæl mig, saa jeg glemmer den,
 Hvor deilig er Gudshaven!

Før Døden med sin Istaphaand
 Gjør Skiel imellem Støv og Aand,
 Bortvifter Hjertets Varme,
 (S: Da sove ind jeg skal med Lyst
 Som Barnet ved sin Moders Bryst,
 I dine Frelser-Arme!)
 Indsove skal jeg da med Lyst,
 Som Barnet ved sin Moders Bryst,
 I dine Frelser-Arme!

Magnus Stevns har i den fornemme udgivelse: Danske Digtere ved Arbejdet. Grundtvig-Manuskripter, (udg. for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Kbh. 1938. Den sidste Nattevagt), udgivet de eksisterende Grundtvig-manuskripter til salmen *At sige Verden ret Farvel* med facsimilegengivelse af manuskripterne, og en minutiøs analyse af alle varianter. Jeg skal derfor nøjes med at henvise hertil for enkeltheder; men versionen i Grundtvigs *påskeprædiken* kender Magnus Stevns og den øvrige forskning omkring denne salme ikke.

Lad os derfor sammenholde versionen i Grundtvigs prædiken med de tre sidste vers i Grundtvigs salmemanuskrift (2. udkast):

(2. udkast)

Grundtvigs påskeprædiken 1843

O kom Du, som eengang jeg veed,
 Du i din Faders Herlighed
 (S: Skal k)
 Dig klart skal aaben(S:fare)bare,
 Var det i Gry, var det i Kveld,
 Jeg skyndte mig med kort Farvel
 I Sky til Dig at fare;

O kom Du, som engang jeg veed,
 Du i din Faders Herlighed
 dig (S: s) klart skal aabenbare,
 var det i Gry, var det i Kveld,
 jeg sagde Verden kort Farvel,
 for op til Dig at fare;

Men kommer Døden førend Du,
 O Jesus! kom da grandt ihu,
 Hvor sort der er i Graven!
 Besøg mig, som din syge Ven,
 Fortæl mig, saa jeg glemmer den,
 Hvor deilig er Gudshaven!

men kommer Døden førend Du,
 o Jesus, kom da grandt ihu,
 hvor sort der er i Graven,
 Besøg mig som din syge Ven
 Fortæl mig, saa jeg glemmer den,
 hvor deilig er Gudshaven!

Før Døden med sin Istaphaand
 Gjør Skiel imellem Støv og Aand,
 Bortvifter Hjertets Varme,
 (S: Da sove ind jeg skal med Lyst
 som Barnet ved sin Moders Bryst,
 I dine Frelser-Arme!)
 Indsove skal jeg da med Lyst,
 Som Barnet ved sin Moders Bryst,
 I dine Frelser-Arme!

Før Døden med sin Iistaphaand
 gjør Skiel imellem Støv og Aand,
 bortvifter Hjertets Varme,
 Indsove skal jeg da med Lyst
 som Barnet ved sin Moders Bryst,
 i dine Frelser-Arme!

Uffe Hansen skriver (i Grundtvigs Salmedigtning, Dens Historie og Indhold, II, 1837-1850, Kbh. 1951 p. 151) om 2. udkast:

»Det har øjensynligt været Meningen ogsaa denne Gang at begrænse Salmen til de fire Vers. Sidste Linje [af vers 4] staar i Randen paa Arkets anden Side. Men saa er der kommet et nyt Opvæld af Følelser og Tanker, det er blevet levende og klart for Digterens Syn, *hvordan* Hjælpen skal komme: Jesus er jo ikke saa langt borte, dels har han lovet at komme engang i Faderens Herlighed til Genoprejsning af alt det døde, og dels har han jo ogsaa sagt: Se, jeg er med jer alle Dage indtil Verdens Ende!

Saa bliver nu Slutverset streget over, og paa tredje Side af Arket følger de to nye Vers, hvorefter Slutverset føjes ind igen, paany forbedret og forstærket.«

Uffe Hansen har set, at der er »kommet et nyt Opvæld af Følelser og Tanker, det er blevet levende og klart for Digterens Syn, *hvordan Hjælpen skal komme...*« .

Prædikenen påskemorgen, der netop slutter med de to nye vers og slutverset, må siges at være et sådant opvæld af følelser og tanker, så prædikenen inspirerer Grundtvig til at føje nye vers til den allerede påbegyndte begravelsessalme. Vi er helt inde i digterens værksted! I prædikenen påskemorgen bliver 2 nye vers til. Dér føjes *håbet* til salmens angstfulde *tro*.

En sammenligning mellem versene i påskeprædikenen og de tilsvarende vers i salmemanuskriftet gør det sandsynligt, at prædikenenes vers er de oprindelige. Grundtvig skriver i prædikenen:

...
 var det i Gry, var det i Kveld,
jeg sagde Verden kort Farvel
for op til Dig at fare;

det lyder mere som en første nedskrift, der i salmemanuskriftet, udkast 2, forbedres til:

...
 Var det i Gry, var det i Kveld,
Jeg skyndte mig med kort Farvel
I Sky til Dig at fare;

Denne version i 2. udkast går da også videre til den renskrevne salme i Utrykte Psalmeblade.

Sidder man med Grundtvigs manuskripter til såvel salmen som prædikenen i hånden, fristes man let til at slutte fra selve håndskriften! Udkast 1. og 2. (i alt 3 sider) ser ud til at være skrevet tidsmæssigt nært, dog sådan, at side 1 udgør første forsøg. På side 2 fuldstændiggøres vers 4 fra 1. udkast, hvorpå salmens 4 vers gennemskrives og rettes. På side 3 følger de 2 nye vers og slutverset, der samtidigt slettes på side 2.

Hele udkast 2 er skrevet med samme »flydende«, hastige hånd. *Retelsen* i sidste vers, hvor prædikenenes ordlyd vinder, er derimod senere! Det viser skriften. Det efterlader flere uløste spørgsmål: hvis Grundtvig først skriver versene i påskeprædikenen, som der er argu-

menteret for ovenfor, og derpå føjer dem ind i sin påbegyndte salme og forbedrer udtrykket, hvorfor vælger han så ikke straks linien i sidste vers: *Indsove skal jeg da med Lyst* fra prædikenen, i stedet for først at skrive: *Da sove ind jeg skal med Lyst!* og rette senere?

Håndskriften i *prædikenen* viser desuden, at Grundtvig – sandsynligvis – holder en pause efter den lange udredning om den *åndelige* opstandelse, med de mange skriftcitater. Han fortsætter derefter med ordet *Dog*. Dog, hvor glædeligt det end er, så ved selv Paulus, at vi nødig vil afklædes legemet, men hellere overklædes, så både legeme, sjæl og ånd kan opstå, som det vil ske, når Herren kommer igen i skyen. Indholdsmæssigt er det her, det første af de nye vers kommer ind. – Ved støvet hænger *dog* min sjæl. – Det er grunden til salmens angst og gru.

Det er umuligt at komme affattelsestidspunktet nærmere. Salmen *At sige Verden ret Farvel* er en selvstændig salme, der efter al sandsynlighed påbegyndes ved påsketid 1843. De første udkast udvikles, forbedres og klares i vekselvirkning med Grundtvigs prædikenforberedelse i påskedagene, hvor han søger at komme til klarhed over Jesu ord til Martha ved Lazarus' grav: Jeg er opstandelsen og livet, den, som tror på mig, skal leve, skønt han dør, og den, som lever og tror på mig, skal aldrig dø.

Hos os, som Du var hjemme.

I januar 1843 var Grundtvigs ældste bror Otto død. Grundtvig begravede sin bror 21. januar. Med ham hensov »Brodertalerne om gammel Sød i fælles Hjem.«⁸ Grundtvigs sorg er stor over den sidste af sine søskende, men »med den bestandige Kjærlighed for Øje skal vort sidste, muntre og sikre Farvel, skjønt det forbitrede Døds-Budskabet, forsøde Skilsmissen, som et kjærligt Varsel om, at Samlingen er sikker, den glade Samling *der*, hvor der er evig godt at være«⁹

I marts-april gennemgår Grundtvig de eksisterende salmebøger, især Kingos og den Guldbergske, foruden sit eget Sang-Værk, for at finde salmer, som han og hans venner mest savner i evangelisk-christelig Psalmebog. Det gælder altså også begravelsessalmerne.¹⁰ Grundtvig siger i sin påskeprædiken, at »det var altid i Forhold kun Faa, som virkelig ønskede sig Døden, og det endda ingenlunde af Kiærlighed til Døden i sig selv, men kun af

Fortvivelse over de Ulykker, der havde berøvet dem Livets bedste Kræfter eller dog forbitret dem alle dets Glæder, saa med Livet i sin Kraft og i sin Glands ønsker intet Menneske sig Døden, ønske alle sig en saadan Evighed, saa det Evangelium, der tilbyder alle Mennesker det evige Liv i høieste Grad, som Guds Naadegave i Christo Jesu,«¹¹ måtte venligt modtages af menneskene, der er i bestandig dødsfare og med dødsvisheden for øje, muldets og dødens fødte trælle.

I en prædiken, 16.s.e.trin. 1844¹² om Enkens Søn i Nain, hvor Grundtvig arbejder med at redigere bl.a. salmen *At sige Verden ret Farvel*, giver han en rammende karakteristik af sin samtids syn på døden:

»Naar vore Læber vil bevare Sandhed, da kan vi imidlertid ingenlunde sige, at *Seier over Døden*, og Opvækkelse til et *evigt Liv*, er hvad man nuomstunder *især* søger hos Frelseren og takker Faderen for i Hans velsignede Navn, og det kommer dog naturligviis ikke af, at Døden skulde nu være blevet nemmere at overvinde, eller det evige Liv blevet lettere Kiøb, men det kommer af at den aandelige Dødhed og Dorskhed og den unaturlige LigeGYldighed for Livet, som nu hersker i Verden, den har smittet selv de Troende, saa de paa en Maade har sluttet *Fred* med *Døden* og finder sig i at være dens Slaver, i det daarlige Haab, dermed at formilde dens Bitterhed.

Ja m.V. det gjælder nu mere end nogensinde før om Verdens Folk, hvad Herren siger ved Propheten *Esaias*: de har gjort en Pagt med Døden og et Forbund med Helvede, en Pagt, de mener skal beskytte dem mod al Frygt og Fare, saa det gjælder kun om, saavidt mueligt, at glemme Dødens Bitterhed og at undertrykke Lysten til det evige Liv, saa kan man rolig i Verden og, som de Umælende, uden Frygt gaae Døden imøde og finde Fred i dens Favn, [som i Oehlenschlägers: Lær mig, o Skov, at visne glad!] og denne for Mennesket unaturlige, denne dyriske Tænkemaade, som næres ved vor Opdragelse og hele vor Behandling i Verden, som ret er skikket til fra Barnsbeen at svække Livskraften og Livslysten, at gjøre os Livet surt og Døden ønskelig, denne Tænkemaade har mere og mindre smittet selv dem, som endnu troe paa *Jesus Christus*, saa de tænke sædvanlig mere paa at døe rolig end at leve glædelig baade her og hisset, og takker snarere Frelseren som vor Forsoner med Døden end som Helten der har trodset og overvundet denne vor Arve-Fiende. Derfor lyder det jo endogsaa i en af vore Kirkesange: »Rolig vil jeg Døden skue, thi den fører mig jo hen til min Frelser, til min Ven« og jeg

venter vel bereed Dødens Kald til Evighed. [Evangelisk-christelig Psalmebog nr.417: Grav, jeg venter dig med Længsel].

Men kiære Venner! lad os for Sandhedens og for vor egen Skyld betænke, at hvor klogt og fornuftigt end Sligt kan synes os, *christeligt* er det dog *ingenlunde*, ...«.

Det viser Jesu ord til enken ved Nains port, da han ynkes inderlig over hende og siger »græd ikke!«,

» da var det jo ingenlunde i den Mening, som Verdens Vise nu vilde sige til en bedrøvet Moder: græd ikke! det nytter ei at græde over Døden, som er fælles Skæbne for os alle, eller: det er ikke værdt at græde over den Unges Død, som tidlig fik Fred for al Livets Møje og Frihed for alle dets Sorger og Trængsler, Farer og Fristelser, nei, det var aabenbar Herrens Mening, du *behøver ei at græde* længer, thi *her er Dødens Overvinder*, ...«

Her har vi Grundtvigs egne ord for, hvad han er oppe imod i tiden, afspejlet i salmebogen. På den baggrund synger han:

At sige Verden ret Farvel
I Livets Gry og Livets Kveld
Er lige tungt at nemme,
Det aldrig læres her paa Jord,
Er, Jesus! ei Du i dit Ord
Hos os, som Du var hjemme!

I påskeprædikenen fra 1843 slutter Grundtvig sin lange række af skriftsteder med ordene fra Fil. 1, 21; 23 og 2. Kor. 5, 7; 6; 8: »Christus er mit Liv, og Død er mig en Vinding, saa jeg har Lyst til at opløses for at være med Christus, thi her vandre vi med ham i Troen, ikke i Beskuelsen, mens vi har Hjemstavn i Legemet er vi udenlands for Christus, saa vi vil heller være udenlands for Legemet og hjemme hos Christus«¹³

Oversættelsen er Grundtvigs egen!

Skriftordene fra 2. Kor. 5 om at være *udenlands* for Kristus, mens vi har *hjemstavn* i legemet, så vi hellere vil være *udenlands* for legemet og *hjemme* hos Kristus, har ikke hjulpet Grundtvig! Han ved ganske vist, at vi her vandrer i troen, ikke i beskuelsen, men at vi skulle være »udenlands« for Kristus, mens vi har »hjemstavn« i

legemet, passer dog ikke, når Jesus er hos os *i sit Ord*, som Han var hjemme!

Det er sandsynligt, at Grundtvigs arbejde med dette skriftord har fået ham til gennemgribende at ændre vers 1, så han allerede her kan bringe Kristus nær, hjem, i sit Ord til den døende.

Ved støvet hænger (end) dog min sjæl.

Hvortit hos Dig end Ly jeg fandt,
 Naar Hjertet skjalv og Graaden randt,
 Og Verdens Bølger bruste,
 Ved Støvet hænger (S: end) dog min Sjæl,
 Og Slangen bider i min Hæl,
 Skiøndt Du dens Hoved knuste.

Digteren siger *jeg*; og salmen er en bøn henvendt til Jesus med bønnens fortrolige tiltale: *du*. (Derfor rettes også i 1. vers til direkte tiltale: Er, Jesus! ei Du i dit Ord Hos os, som Du var hjemme!).

Biskop Martensen fortæller (Af mit Levnet. Meddelelser af H. Martensen. Kjbh. 1882, Anden Afdeling, p. 61), at Grundtvig kunne blive noget ubøjelig, når salmekomiteen (se nedenfor p.???) krævede rettelser. »I Digtet »At sige Verden ret Farvel« tales om Dødens Iistaphaand. Da vi gjerne vilde have Iistappen forandret, erklærede han, at herpaa var ikke at tænke. Han havde skrevet denne Psalme for sig selv, og vi maatte enten tage den som den var eller ganske undvære den.«

Grundtvig starter i 2. vers (2. udkast) med at berolige sig selv med den erfaring, at han tit fandt ly hos Jesus, når hjertet skælvede og tåren randt. Selv om han husker det, og derfor også over for døden skulle søge ly hos Ham, så hænger stadig (end) sjælen ved støvet, legemet, og slangen bider ham i hælen, selv om Jesus har knust dens hoved. Grundtvig retter i verset *end* til *dog*, så der kommer til at stå: Ved Støvet hænger *dog* min Sjæl.

Hvorfor denne rettelse? Hvad betyder i det hele taget de tre sidste linier af dette vers, når det er Grundtvig, der siger dem?

For at få løst op for denne sammentrængte form, hvori i virkeligheden hele Grundtvigs teologi gemmer sig, vil vi hente hjælp i en prædiken af Grundtvig fra 6. søndag efter Paaske, 1842 (trykt i

Vartovs-Prædikener 1839–1860. I Udvalg ved Holger Begtrup, Kbh. 1924, p. 77 ff).

Ånden er dalet, så støvet må stige.

Grundtvig prædiker om *Trøsteren*, Sandhedens Ånd, og spørger *hvorover* og *hvormed* Sandhedens Ånd trøster os i Jesu Navn.

Menneske-Hjertet ved godt, hvad det behøver trøst over, en trøst, som verden ikke kan give. Prædikerer i det gamle testamente udtrykker det sådan: Støvet må komme til jorden igen, hvor det var før, og ånden må komme til Gud igen, som gav den, det er forfængeligheds forfængelighed, altsammen forfængelighed! Prædikerer tænker på døden og peger på graven som den sørgelige ende på al jordisk herlighed og det skarpe bevis på det timeliges forfængelighed.

»Og har vi et menneskeligt Hjerte i Barmen, da veed vi det jo med os selv, at Døden, Forgængeligheden og den visse Undergang i Dag eller i Morgen af Alt, hvad vi elske og ønskede os til evig Arv og Eie, det er den store Sorg paa Jorden, som det naturlige Menneske maa glemme for at være glad, og som maa slukkes, før vi kan blive rigtig trøstede.« (Ibid. p.78f).

Hvorfor skulle et kærligt hjerte knytte bånd i dag, som skal løses i morgen, uden at turde håbe på dog til sidst at finde noget fast og varigt, man kan binde sig til og blive ved, uden jorden og graven, den iiskolde jord og den bælgmørke grav,

»som der altid farer en Gysen igiennem os ved alvorlig at tænke og vist at stirre paa«. (Ibid. p.79)

Hjertesorgen er, at støvet, som vi alle er dannet af, skal vende tilbage til støvet, så støvhjertet kan ikke engang beholde sig selv. Denne hjertesorg slukkes ikke ved visheden om, at ånden skal vende tilbage til Gud, som gav den. Selv om verdslig visdom siger, at kød og ben ikke er værd at tale om eller sørge over, og at ånden kan le ad graven, fordi den ikke kan blive til jord, så trøster det os ikke, *selv om vi tænkte*, at *sjæl* og *ånd* er det samme. For sjælen, det i os, der ved af sig selv at sige, forsvinder som i en bundløs afgrund, når vi tænker os vort støv opløst i jorden. Og tænker vi igen på prædikerens

ord om støvet, der skal vende tilbage til jorden, og ånden til Gud, da føler vi rigtignok, det er altsammen forfængelighed, for hvad har så sjælen tilbage, når hverken legeme eller ånd er vort eget,

»saa naar Hver tager Sit, Jorden Sit i Støvet, og Himlen Sit i Aanden, da beholder vi slet Intet for os selv undtagen Billedet af en magtesløs Skygge og Begrebet om en uendelig Tomhed, der for vort Hjerte er mindre end Intet, er, kort sagt, et *Helvede*.« (Ibid. p.79).

Men hvis vi virkelig er kloge på os selv, som den gamle Prædiker, så ved vi, at sandheden, som et tveægget sværd, ikke blot trænger til marv og ben, men gør skilsmisse mellem *sjæl* og *ånd*:

»Aanden, som Guds Kraft, der forbinder og opholder Sjæl og Legeme, og Sjælen, som vor Bevidsthed og Samvittighed, der maa føle sig dobbelt ulykkelig ved Tanken om, at Aanden maae vi opgive til Ham, som gav den, og Støvet synker i Jorden, dobbelt ulykkelige, fordi det maa være vor egen, være Sjælens Skyld, der ikke har skønnenet paa de store, forunderlige Gaver, men har misbrugt de forlenede Kræfter, misbrugt *Livet*, og maa derfor døe baade legemlig og aandelig, skilles baade ved Legeme og Aand, som hører Gud til, og blive frygtelig ene med sig selv, som en tom Uendelighed og en ond Samvittighed, en Orm, som ikke døer, i en Ild, som ikke udslukkes.« (Ibid. p.79f).

Over døden som syndens sold, døden som den store og grænseløse ulykke, derover føler vi os trøstede, når Sandhedens Ånd bliver vor trøster.

Hvormed han trøster os, det har vi hørt i det apostoliske vidnesbyrd om Jesus Kristus, nemlig med syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv, som en frugt på korsets træ og en blomst fra Jesu grav.

»...ved Vidnesbyrdet om *Jesus*, naar det ikke blot er udvortes, men ogsaa indvortes, ikke blot menneskelig, men guddommelig levende, forsvinder nødvendig Dødens Skræk og Gravens Rædsel, Himlens Vrede og Helvedes Gru. Sjælen føler sig ei længer skildt fra sit Livs Gud, men forligt og forbundet med Ham i Aanden, og føler sig trøstet over Støvet, som Jorden umuelig kan forholde sin Skaber, den Almægtige, men nødes til at slippe, naar Han vinker!« (Ibid. p.81).

Når trøsteren kommer, som udgår fra Faderen, og vidner om Jesus, den i kødet komne Jesus Kristus, da lærer vi at smile ad prædikerens: støvet må komme til jorden, ånden må komme til Gud; for da stirrer vi på

»den med Kiød og Been opstandne, himmelfarne Frelser og sige: Aanden er kommet til Støvet, hvor den var før; derfor maa ogsaa Støvet komme til Gud, som dannede det, Aanden er dalet, saa Støvet maa stige! Det var aabenbar Skaberens Hensigt, da Han i Begyndelsen blæste Livs-Aande i Støvet, saa Mennesket blev til en levende Sjæl. Og trods Synden og Døden maatte det skee, hvad Gud vilde, saa med vor Opstandne Frelser, med ham, der var som En af os i alle Maader, undtagen Synd, med ham foer Støvet til Himmels, og nu er vi i denne Verden, ligesom Han var, til os er den samme Guds Aand neddalet, som hvilede paa Ham, og trøster os med, at, trods Synd og Død, skal vor Sjæl leve med Hans, den Retfærdiges, Sjæl, og vort Støv skal følge Hans Fodspor fra Graven til Himlen, aldrig fornædres saa dybt, at det jo ophøies med ham ved Guds Høire-Haand, hvor der er liflig Værelse evindeligt.« (Ibid. p.81).

Vi har nu set, hvordan sjælen med rette hænger ved støvet. Jesus blev menneske med kød og ben, og opstod af graven og for til himmels med kød og ben, som Grundtvig understreger. Gud blev virkelig menneske. Nu kom atter Ånden til støv, som i skabelsens morgen, da Gud blæste sin livsånde i menneskets næsebor, så det blev en levende sjæl. Men synden gjorde »skilsmisse« mellem Gud og mennesket, og Gud tog sin Ånd tilbage. Med Jesus dalede igen Guds Ånd til støvet, så støvet kan stige til Gud, som skabte det. Det var Guds hensigt. Legemet tilhører ikke jorden, men Skaberen. Først da er mennesket trøstet af Ånden, når det levende tror, at trods synd og død skal sjælen leve med Hans, den Retfærdiges sjæl, og støvet skal følge Hans fodspor fra graven til himlen.

Som Grundtvig kan synge i den samtidige, nye konfirmationssalme: Velkommen, Morgenrøde, som blev trykt til hans datter Metas konfirmation otte dage efter påske, den 23. april, 1843: (Bedre kendt som: Han, som på jorden bejler)¹⁴:

Den Haand, med Bibelstaven,
Os trøster i al Nød,
Den lukker op Guds-Haven

For os i Liv og Død;
 Engang den bryder giennem Sky,
 Og vinker op af Graven
 Vor Krop med Kjortel ny!

Men selv om digteren, eller den, der synger salmen *At sige Verden ret Farvel*, holder sig til *Ordet*, tror på syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv, som det lyder i trosbekendelsen, og selv om erfaring har lært, at der var ly at finde hos Jesus, når verdens bølger bruste, og hjertet skælvede og tåren randt, så er trøsten endnu ikke fundet hos den, der kan synge:

Ved Støvet hænger dog min Sjæl,
 Og Slangen bider i min Hæl,
 Skiøndt Du dens Hoved knuste.

selv om rettelsen fra *end* til *dog* har vedkendt sig hjertesorgen, at støvet, som vi alle er dannet af, skal vende tilbage til støvet. Vi vil hellere overklædes med den himmelske bolig, så døden opslugtes af livet, end afklædes legemet.

Men det kunne jo også være, at sjælen hænger *for meget* ved støvet! Slangen bider stadig i hælen, som hos den gamle Adam, selv om Jesus har knust slangens hoved.

»Men Han, som vidste hvad der var i Mennesket, som kiendte baade vor Skabning og vor Vanskabning, kom ihu, at vi er Støv og igrunden slet ikke andet end Støv, siden Gud tog den Livsaande fra os, som gjorde Adam til en levende Sjæl, siden Gud sagde til ham: æd dit Brød i dit Ansigts Sved, til du bliver til Jord igien, hvoraf du er taget, thi fra det Øieblik af var Mennesket i sig selv kun sammensunket Støv, der gik Opløsningen i Møde, hørde vel imellem over sit Hoved en lille Fugl synge om Paradiset med alle dets Englesyner og Sange og den Guds Røst, der gik igiennem Haven, naar Dagen svaledes, og rørdes vemodig derved, som ved dunkle Barndoms-Minder om bedre Dage, men havde med Sandheds-Aanden tabt Prøvestenen og Maalestokken for det Aandelige, lyttede ligesaavel efter Rovfugle-Skrig, som Sangfugle-Stemmer, sammenblandede Reent og Ureent, Himmelsk og Jordisk, og foer alle vild, hver sine Veie.«¹⁵

Men selv om digteren – den syngende, bedende, den, der skal dø – véd, at hans sjæl hænger ved støvet, og at synden stadig har sit tag i ham, så bliver ordene på den bedendes læber en syndsbeholdelse til Ham, der har overvundet synd og død. Derfor efterlader ordene ikke den bedende i tomheden borte fra Gud. Han klynger sig til Jesus, Herre! Broder sød! sammen med disciplene påskedag, da »de, skiøndt bange og forvirrede, tvivlraadige og selvkloge, dog med et oprigtigt Hjerter klyngede sig om hans Navn, som det Eneste hvori de ventede Forløsning og Helbredelse...«¹⁶

Vi bærer nok skatten i lerkar, som vi alle må, siger Grundtvig,¹⁷ men vi skal ikke undskylde vor fejghed og menneskefrygt med Adams kød og klæder, som vore fædre gjorde, »ingenlunde sammenblande de himmelvidt forskellige Ting at bære Guds Gaver i Leerkar og at være Kjødet underdanige, thi Herren udruster nu Sine med en Aand, som er mægtig til at undertvinge Kjødet og overvinde Dødens Frygt...«¹⁸

Bortkastet fra Guds ansigt i vort sted

O Jesus! Herre! Broder sød!
 Du kiender bedst den bitre Død,
 Som Du har overvundet,
 Vor Skabning grandt og kiender Du
 Veed godt, vi alle seer med Gru
 Vort Timeglas udrundet!

Jesus sagde: min sjæl er bedrøvet indtil døden! Et udtryk af den »Døds Gru og Gysen, som var over ham.«¹⁹ Nogle har vel tænkt, det var hans ære for nær, men de kendte ikke det svælgende dyb, som

»Døden naturlig er for hver levende Sjæl, vidste ikke, at Døden maatte være Livets Fyrste ligesaa forhadet, som Mørket er Lyset, og som Løgnen er Sandheden, saa da den Time var kommet, da Han for at frelse os fra Døden maatte selv blive dens Rov, da var det intet Under, han føle sig dybt og inderlig bedrøvet, det er kun vidunderligt, at Han, som vidste Alting forud og raadte sig selv, dog vilde tømme den bitre Kalk, vilde nogen Time ombytte den Glæde og Ære og Fred, som var Hans menneskelige Fortjeneste og guddommelige Arv, med den Trængsel og Angest, der kun skal være over deres Sjæl,

som gjør Ondt, at han baade indvortes og udvortes vilde lide Døden, som er Syndens Sold. ... det videste, vi tør haabe at drive det i Kiærlighed, er at opoffre vort Legeme, naar Gud vil holde vor Sjæl i sin Haand, saa ingen Pine skal røre den; men Forsoneren maatte først og fremmest opgive Sjælefreden og lade sig bortkaste fra Guds Ansigt i vort Sted og for vor Skyld, og under denne indvortes Kval, som er Følelsen af den aandelige Død, udvortes lide al den Spee og Spot og Pine til Døden paa Korset, som kan times et Menneske, og til frivillig at bære alt dette, dertil hørde aabenbar en saa guddommelig Menneske-Kiærlighed, at vi maatte kalde den umuelig, dersom den ikke selv beviste sin Virkelighed, hvergang vi føle, vor Synd er forladt og vor Sjæl udfriet fra Døden i *Jesu* Navn,...²⁰

Jesus kender vor skabning og ved, vi alle ser med gru vort timeglas udrundet; men han har overvundet døden, idet han lod sig bortkaste fra Guds ansigt i vort sted, som er følelsen af *den åndelige død*, så vi kan sove ind med fred, når Gud holder vor sjæl i sin hånd, og ingen pine skal røre den.

Besøg mig, som din syge ven

O kom Du, som eengang jeg veed,
Du i din Faders Herlighed
Dig klart skal aabenbare,
Var det i Gry, var det i Kveld,
Jeg skyndte mig med kort Farvel
I Sky til Dig at fare;

Men kommer Døden førend Du,
O Jesus! kom da grandt ihu,
Hvor sort der er i Graven!
Besøg mig, som din syge Ven,
Fortæl mig, saa jeg glemmer den,
Hvor deilig er Gudshaven!

Vi har allerede set, hvordan Grundtvig i sin prædiken påskemorgen tilstår, ligesom Paulus, at det er vort naturlige ønske, om vi kunne slippe for at afklædes, og derimod overklædes med den himmelske bolig, så døden opslugtes af livet, som det skal ske med de troende, som lever, når Herren kommer synlig igen. Påskeprædiken sluttete

med de to nye vers og det oprindelige slutningsvers. Indholdet i slutningen af prædikenen påskemorgen passer altså til det første af de nye vers: O kom Du, som engang jeg veed, Du i din Faders Herlighed dig klart skal aabenbare, var det i Gry var det i Kveld, jeg sagde Verden kort Farvel, for op til Dig at fare; –

Men hvad med det andet nye vers? om Herrens besøg hos sin syge ven, hvis døden skulle komme før Jesu genkomst?

Grundtvig har jo allerede 1. påskedag skullet i gang med prædikenen til 2. påskedag! Og dér fortsætter han med at prædike om Herrens kongelige åbenbarelse med kraft og herlighed, og hans *besøg hos sine venner nu!*

Da prædikenen til påske-mandag er blevet til i forlængelse af, ja i samme åndedrag så at sige som prædikenen påskemorgen og versene til salmen At sige Verden ret Farvel; og da prædikenen stadig er utrykt, skal den her refereres nøjere:

Teksten til Paaske-Mandag er de to disciple på vej til Emaus. Grundtvig går ud fra Jesu ord: *hvor to eller tre er forsamlede om mit navn, der er jeg midt iblandt dem.* Sådan havde Jesus selv udtrykkeligt sagt, medens han var dagligt og synligt hos dem. Skulle det ikke have ringet for deres ører nu og gennemtonet deres hjerte, hvad han havde sagt dem rent ud: *verden ser mig ikke mere, men I skal se mig, thi jeg lever, og I skal leve.* Men disciplene havde glemt det hele, og selv rygтет om hans opstandelse havde forskrækket dem. Sådan er den gamle Adams børn, vantro over for den guddommelige åbenbaring. Alligevel kommer Jesus til dem, da de bange og forvirrede, tvivlrådige og selvkloge, klynger sig om hans Navn, som det eneste, hvori de ventede forløsning.

»...da holdt Han sit Ord og var midt iblandt dem, under den Skikkelse, hvori Han bedst kunde bringe dem til at aabne deres Hjerter, og bedst selv aabne deres Øine, saa de først kiendte hans Billede i Speilet og de mørke Taler hos Propheterne, og siden ham selv, Ansigt til Ansigt.

Hvilken Kiærlighed! Venner! hvilken Nænsomhed! hvilken Utrættelighed! hvilken guddommelig Ydmyghed!«²¹

Men er det ikke den *samme* Jesus Kristus, vi tror på; og har han ikke sagt det samme til os: hvor to eller tre af eder forsamles om mit navn, der er Jeg midt iblandt dem?

»eller indbilde vi os maaskee, at siden Han foer til Himmels er Han for langt borte til at kunne besøge os, som om det var Ham vanskeligere at komme fra Himmelen end at komme fra Helvede for at holde sit Ord og glæde sine Venner? eller mistænke vi Ham maaskee for at være blevet stolt, siden Han kom til at sidde i vor Skikkelse over alle jordiske og himmelske Magter ved Gud-Faders Høre-Haand? Eller vente vi Ham virkelig efter Hans Ord, hvor vi forsamles om Hans Navn, hvor vi for Alvor tale sammen om Hans Opstandelses Kraft, som Nogle vil sige, de har mærket, men agtes mest, som Kvinderne ved Graven, for at fare med løse Rygter, indbildte Syner og drømte Aabenbaringer? – – – hvor Herren ventes, der kommer Han vist, der kommer Han klarest og glædeligst, der begynder Han ikke sin Tale med: I Daarer og Seenhjertede! men med den himmelske Hilsen »Fred med eder!« – – – vel dem Alle, som holde fast ved Troen og Bekiendelsen, thi Herren holder Ord, nu og evindeligt, og aabenbarer sig for dem, ligesom for de to Disipler, der gik til Emaus, under den Skikkelse og paa den Maade, som tjener dem bedst. Kun for dem, der havde kiendt ham, som en Mand sin Næste, kun for dem nyttede det at aabenbare sig personlig, som Han havde vandret i denne Verden, da kun de kunde gienkiende Hans Skikkelse, Hans Aasyn og Han Røst, og selv blandt dem see vi af Dagens Evangelium, der var Disipler, som trængde til at forberedes derpaa, naar de ikke skulde døe af Skræk eller flygte som for et Spøgelse, hvis Øine maatte lidt efter lidt vænnes til det himmelske Lys, før de kunde taale at skue det i sin fulde Klarhed, og hvis Hjerter maatte langsomt opvarmes, før de kunde hensmelte i den guddommelige Kiærligheds Luer,...«²²

Det er skrevet os til eksempel. Herrens disciple blandt os betragtede, og betragter endnu for de flestes vedkommende, vel Herrens historie fra undfangelse og fødsel til himmelfart som et guddommeligt vidnesbyrd om hans frelserkald og frelsermagt,

»men Hans Løfte om at (S: være med Sine alle Dage til Verdens Ende, at komme til dem og gjøre Bolig hos dem, at leve og at vandre i dem, det enten glemde de, eller betragtede med en vis Forskrækelse, ligesom Cleophas Rygtet om Hans Opstandelse, saa vi maatte langsom forberedes, og maae det tildels endnu)...«²³

Da Grundtvig når så langt i sin prædiken, hvor han er ved det mest centrale i sin teologi i disse år, spørgsmålet om *Herrens nærværelse* blandt sine troende, fortryder han, streger de sidste linier ud,

(markeret i citatet her med (S: ...)) og fortsætter i stedet med at tale om Jesu løfte om at komme lyslevende igen og dømmende levende og døde! Det er dét, de har glemt. Det, de først må forberedes på, når de, som det sig bør, skal modtage Ham med fryd og glæde!

Førend det nemlig kan ske,

»da maae vi først have gjort Herrens levende Bekiendtskab og være blevet fortroelige med Ham, som vor almægtige himmelske Ven, den Samme paa Thronen, som i Tjener-Dragten, med samme Sagtmodighed og Hjertens Ydmyghed, samme Utrættelighed til at gjøre Faderens Villie, samme guddommelige Menneske-Kiærlighed, og det er umueligt, med mindre baade Hans gamle Levnetsløb staaer os levende for Øine, Hans Aand besjæler og Hans Hjertelag indtager os; men det vil ogsaa skee, naar vi kun holde fast ved det Troens Ord, hvori Han er afmalet for os og det Kiærligheds Ord [ved Nadveren], hvormed Han hengiver sig for os; thi da er Han os nær, før vi veed det, da staaer han midt iblandt os, hvor vi forsamles om hans Navn og tale alvorlig sammen om Hans Tilkommelse, da vandrer Han med os, skiøndt vore Øine holdes til, saa vi kiende Ham ikke, gienkiende ikke det Guds Ord af Evighed, som selv er Gud, i det Troens Ord, som vi har i Mund og i Hjerte, gienkiende ikke Morgenrøden fra det Høie i det underlige Lys, som opgaaer over Himmel og Jord, over Tid og Evighed for den troende Sjæl, gienkiende ikke Gud-Faders evige Kiærlighed, som skal favne os Alle, i den Glød, som opvarmer vort Hjerte, naar det drages til Frelseren og (S: til de himmelske Boliger) glæder sig til Hans Herligheds Aabenbarelse.«²⁴

Naar timen kommer, og forhænget revner, som skjuler ham for »disse vore Øine«, da føler vi, at Han som kommer, er slet ingen anden, end Ham, vi kender, ikke blot af beskrivelsen i dagens evangelium og de andre profetiske og apostoliske skrifter,

»men af de Aands og Krafts klare Beviser, vi selv har mødt paa Hans virkelige Nærværelse, – – – Og hermed, Venner! med den Vished, at Herren arbejder endnu og Hans Fader arbejder paa vor fulde Beredelse til det evige Liv og den himmelske Glæde, og at Arbeidet skal lykkes, saa Aand og Sjæl og Legem fryde sig tilsammen i Guds Herligheds Beskuelse, som her i Haabet, dermed vil vi trøste og opmuntre hverandre i den korsfæstede men igien opstandne Frelser, Vorherres Jesu Christi velsignede Navn Amen!«²⁵

Når Grundtvig kan tænke på »Herrens kongelige åbenbarelse med kraft og herlighed,« med lys og glædelig forventning, så det bringer himmelsk trøst over al modgang og over al uretens magt og fjendens vold. Når han ikke ville betænke sig, men med kort farvel fare op til Ham, så er det ikke uvirkelig ønsketænkning. Grundtvig mente, den sidste store pinsetid var nær. Hans profetiske syn sagde ham det, og hans egen tilskyndelse til at tale derom, så han som et sikkert vidnesbyrd.

Men hvis døden alligevel kommer »før Du«, og der kun er den iskolde jord og den bælgmørke grav, de fire fjæle, som Grundtvig modigt kan citere fra en salme²⁶, som der altid farer en gysen igennem os ved alvorlig at tænke og vist at stirre på, så er ingen trøst for stor. Grundtvig må, som man trøster et angst barn, trøste sig selv, ved at bede Jesus komme og besøge ham. Han ved af erfaring, at Jesus kan besøge sine venner, som han siger i prædikenen 2. påskedag. Tænker Grundtvig mon også på »vennen død og jordet«,²⁷ Jesu ven Lazarus, når han siger: besøg mig som din syge ven? Vi får kun at vide, at digteren beder om Jesu besøg, og at Jesus taler til ham. Fortæller, hvor dejlig gudshaven er. 5. søndag efter Trinitatis, 1833 kan Grundtvig beskrive en oplevelse ved Udby med ordene:

»da mødte Herren mig i Skoven, som jeg derfor siden elsker dobbelt, mødte mig ikke i Drømme, men lysvaagen med sit Ord, og lagde det i min Mund og i mit Hjerte, det Troens Ord, jeg skulde prædike, mødte mig naturligviis, som han vandrer heneden, usynlig, men virkelig i Aanden og sagde til mig: hvad spørger du om og hvad leder du efter, og hvi seer du saa betænkelig ud, fordi du [i] Overmorgen skal tale om min Prædiken og Peders Kald, tør du da virkelig ikke paa mit Ord udkaste Garnet, kan du ikke troe, der fanges Sjæle, vindes Mennesker ved høilys Dag, fordi det glippede om Natten, eller veed du ikke, man skal arbeide medens det er Dag, om Natten maa Man sove!«²⁸

Kunne Herren møde »sin syge ven« usynlig, men virkelig i ånden, da han i 1811 begyndte sin præstegerning, så kan Han også besøge ham, før dødens istaphånd gør skel imellem støv og ånd.

Efter således at have fået åbnet udsigten til gudshaven, i håbet, kan digteren synge:

Før Døden med sin Istaphaand
 Giør Skiel imellem Støv og Aand,
 Bortvifter Hjertets Varme,
 Indsove skal jeg da med Lyst,
 Som Barnet ved sin Moders Bryst,
 I dine Frelser-Arme!

Så langt nåede Grundtvig med salmen i foråret 1843!

Den 8. juni 1843 rejser Grundtvig på sin 3 måneder lange tur til England. Salmer til Kirke-Bod er sendt til Th. Fenger, der sammen med vennerne skal komme med deres bemærkninger. I efteråret den 4. november, skriver Grundtvig til P.Fenger, at han trækker sig tilbage fra samarbejdet. De ligger for langt fra hinanden!

Salmesagen tager en ny vending, da Københavns Præstekonvent i februar-marts 1844 på egen hånd nedsætter en salmekomité, med Grundtvig som medlem – og *digter*. Komitéen skal forsøge at lave en ny salmebog, ikke kun et tillæg til evangelisk-christelig Psalmebog. I foråret 1844 er Grundtvig syg og i dyb krise. Han holder sin »afskedsprædiken« 3. søndag efter påske 1844 i Vartov over teksten: Om en liden stund skal I ikke se mig, og atter om en liden stund skal I se mig, thi jeg går til Faderen!²⁹, og rejser ud til sine venner på landet. Her får han salmen *Sov sødt Barnlille* givet som en vuggevise til sig selv. Grundtvig beskriver sin krise, da den er overstået, med ordene: »... jeg mærker det i det mindste hver Dag og sagtens hver Time, at naar man gennem en hel Menneskealder har fusket paa en Hoved-Forandring og en Hjerter-Dannelse derefter, og Vorherre saa engang tager Haand i med og begynder paa Hjertet, da synes alt i Ulave, og der maa Tid til, inden baade Hovedet og Huset kan blive efter vort Hjerter.«³⁰

Men i efteråret tager Grundtvig fat på arbejdet i komitéen med stor flid og fornyet arbejdsglæde.

Mynster var imidlertid i september 1844 kommet med en formelig krigserklæring mod en *hel* salmebog. Et tillæg var det eneste, der for nærværende tid kunne tilvejebringes, mente han. Denne udfordring tog Grundtvig op, idet han redigerede sine Psalme-Blade til Kirke-Bod, og påbegyndte trykningen først i november 1844. De to første korrekturark af *Trykte Psalmeblade* med 42 salmer af ialt 84 nåede at komme fra trykkeriet, da salmekomitéen bad Grundtvig om ikke at udsende dem i eget navn; men i stedet, efter en drøftelse i komitéen, lade dem udsende som komitéens Prøvehefte. Og sådan blev det. *Kirke-Psalmer*

udgivne til *Prøve af Københavns geistlige Convents Psalme-Comitee*.
Kjøbenhavn 1845 udkom i januar 1845. Forordet er underskrevet julen
 1844.

Grundtvig renskriver salmen *At sige Verden glad(!) Farvel til Trykte Salmblade*, med de samme 6 vers, som vi kender fra 1843. På samme dobbeltark indføjes med en tykkere pen, altså senere, *tre nye vers* før det afsluttende vers!

Det er ikke muligt her at gå ind på enkeltheder i rettelserne, men Magnus Stevns har sikkert ret, når han i ovennævnte værk (se p. ???) mener, at de 3 nye vers er lavet til *Prøveheftet*, altså fra midt i november til midt i december 1844. (Titlen i de Trykte Salmblade er: *At sige Verden glad Farvel*. Det rettes i salmemanuskriftet, samtidig med tilføjelsen af de nye vers, til det oprindelige: *At sige Verden ret Farvel*, som salmen hedder i *Prøveheftet*. Salmen er ikke med i den del af Trykte Salmblade, der blev trykt!).

I det følgende vil vi se på salmens 5 sidste vers i den version, der blev den endelige i *Prøveheftet*:

Herlighedens glans

Men kommer Døden førend du,
 Kom da iløn, og kom ihu,
 Hvor mørkt der er i Graven!
 Omstraal mig, saa jeg glemmer den!
 Salv Øiet paa din syge Ven,
 Saa jeg kan see Guds-Haven!

3. søndag i advent, 1844 taler Grundtvig i sin prædiken om erfaringen:

» at denne *Jesus Christus*, hvis Navn vi velsigne, er ingenlunde langt fra os, skjøndt Verden ikke seer ham, men at i ham leve og røres og ere vi, fordi vi er i hans Menighed, som han i Aanden er alle Dage med til Verdens Ende, taler lydelig til, hvor hans Ord forkyndes med sanddru Læber, og tiltaler hemmelig med det samme Ord i Lønkammeret, under Medgang og Modgang, og ret tydelig og velsignet i Fristelsens og Trængselens mørke Timer;...«³¹

Jesus kommer ikke synlig, men i løn, og *omstråler* digteren:

2. pinsedag, 1844, altså umiddelbart efter krisen, siger Grundtvig i sin prædiken: Denne er dommen, at lyset kom til verden, men folk elskede mørket mere end lyset, fordi deres gerninger var onde. Det er et *forunderligt* lys, hvormed Herren kalder os fra mørket. Skønt vi hører vort eget tungemål, så taler Guds Ånd til os på himlens sprog, som vi ved et underværk må lære.

»Saalænge man derfor indbilder sig, at der skeer ingen Mirakler meer, eller at det kun er et enkelt Mirakel, hvormed Gud kroner Troens Gierning og Saliggjørelsens Værk, saalænge er Christus langt borte, og det evige Livs Ord den mørkeste Tale paa Jorden, saa det første Skridt til Guds Rige er at synge med Fædrene:

Alle Ting er underfulde,

Ingen kan dem granske ud,

thi *Aandens Verden* er fuld af Vidunder og aabner sig kun for den, som føler det, og higer med en uforklarlig Længsel efter dette i Sandhed »de Levendes Land«, det tabte Paradis – – hvad vi, for at have sand og varig Fred, trænge til at see ved Maalet og Enden af vort Levnetsløb, det er evigt Liv, med uforstyrret Fred og Glædens Fylde, istedenfor den Fortabelsens Afgrund, som med Død og Grav aabner sig for os, og hvortil Indgangen er kun alt for klar, skøndt Resten er skjult i det yderste Mørke, og ingen Slutning kan nu være gyldigere end denne, at det Lys, der midt i Verdens Uro kan give vort Hjerte sand og varig Fred, Guds Fred, og, trods Død og Grav, trøste os med det evige Livs Haab, det samme Lys vil ogsaa føre os uskadt forbi Fortabelsens bundløse Svælg, føre os sikkert til det evige Liv,...«³²

Om dette *herlighedens lys* skriver Grundtvig Septuagesima 1844 (om arbejderne i vingården):³³

»Lønnen er imidlertid vis og maa være stor, siden Herren er saa rig og god, og vi finde den sikkert beskrevet i Herrens Ord til Martha den Flittige: kan du troe, da skal du see Guds Herlighed! Ja m.V. selv *Judas* saae den Eenbaarnes Herlighed, fuld af Naade og Sandhed, og saaledes er det med alle de Arbeidere i Vingaarden, som Faderen kalder og Aanden udruster, deres Øine oplades, saa de see Guds Herlighed, see den nærmere, jo meer det lakker ad Aften, og omstraales af den paa det Sidste, det er Penge i Dagløn, altid vidunderlig stor, men dog kun glædelig for dem, som have ladet sig selv indpode i det sande Vintræ, have taget det evige Liv som Guds Naadegave i Christo

Jesu og lært at elske Ham igien som elskede os først, thi ellers lyder det: tag dit og gak bort, og det yderste Mørke er dobbelt mørkt og øde for hvem der saae Guds Have og hans Herlighed!«

Sådan siger Grundtvig i anfægtelse foråret 1844; men han beder i salmen om, at Jesus således vil omstråle ham til sidst, og salve hans øje, så han kan se Gudshaven. Grundtvig kan i en prædiken i efteråret (8. s. e. trin. 1844, utrykt) tale om at købe øjensalve af Ham, som bor i det utilgængelige lys (Johs. Åb. 3,18 og 1.Tim. 6,16).

Det kan bemærkes, at salmen *Med den Eenbaarnes Herlighed*³⁴ uden tvivl er blevet til i forbindelse med prædikenen 24. søndag efter trinitatis, 1844, d. 17. nov. (utrykt). Det hedder i salmen bl.a.:

Hans Herlighed i klare Tegn	Det sidste Tegn i Støvets Dragt
Udstraalede med Styrke,	Omstraaled Guddoms-Ordet,
Saa under hver en Himmelegn	Da kom her ud! han knap fik sagt
De er som Lys i Mørke,	Til Vennen død og jordet,
Som Himmellys, der raabe ud:	Før Lazarus, som stank igaar,
Hvo ham har seet, har seet sin Gud,	Stod op idag som Blomst i Vaar,
Han eet er med sin Fader!	Og smiled over Døden.

Tro, håb og kærlighed.

Kom i den sidste Nattevagt,
I en af mine Kiæres Dragt,
Og sæt dig ved min Side!
Og tal med mig, som Ven med Ven,
Om hvor vi snart skal sees igien,
Og glemme al vor Kvide!

Kom, som du vil! jeg veed det vist,
Du selv har sagt, at her og hist
Du kiendes vil paa Røsten;
Den Røst, hvorved, trods Verdens Larm,
Os Hjertet brænde kan i Barm,
Og smelte hen i Trøsten!

O lad mig, i min sidste Stund,
Det høre af din egen Mund,
Som Aand og Liv kan tale,
Hvor rart der er i Himmerig,
Og at du Stol har sat til mig
I dine lyse Sale!

Før Døden, med sin Iistap-Haand,
 Giør Skiel imellem Støv og Aand,
 Bortvifter Hjertets Varme,
 Indslumre skal jeg da med Lyst,
 Som Barnet ved sin Moders Bryst,
 I dine Frelser-Arme!

Til slut vil vi lade Grundtvig selv komme til orde og dermed give en karakteristik af de fire sidste vers i salmen *At sige Verden ret Farvel*. De vers, hvor slutningsverset har ligget fast fra begyndelsen i 1843, mens de øvrige tre vers bliver til omkring advent 1844.

16. søndag efter trinitatis, 1844³⁵ siger Grundtvig:

»... har vi kun hjertelig Tro paa *Frelseren* og paa Guds-Ordet i Hans »Mund«, som lyder til os ved *Daaben* og *Nadveren*, da vil *dette* Ord ogsaa derved bevise, det er »Aand og Liv«, at det aabner vore Øine baade for det guddommelige og det menneskelige Livs Herlighed og Yndighed; og opvækker af Dvale den inderlige Lyst til *Udødelighed*, som er os medskabt og medfødt, og er kun ved Synden berøvet det tilsvarende Haab, er kun ved Hjertets voxende Kulde, ved unaturlige Vaner og falsk Oplysning nedsunket i den dybe Dvale, hvoraf kun *Jesus Christus* kan opvække den, og vel os, at naar denne *Livslyst* atter vaagner ved Herrens Røst, og Han oplader vore Øine til at see Paradis langt borte og Lazarus i Abrahams Skiød, vel os, at der da intet svælgende Dyb er mellem Paradis og os, men at vor Frelser, Livets Fyrste og Dødens Overvinder, ikke blot har slaaet Bro og banet Vei over Svælget, men har ved sin Opstandelse bragt »Liv og Uforkrænkelighed« for Lyset, har i Aanden bragt *Paradiset* tilbage til Jorden, indført os deri ved den hellige *Daab*, og ved sit *Bord* plantet *Livets Træ*, saa vi kan æde deraf og føle, at vor Sjæl lever og skal ikke smage Døden evindeligt!«

Vor frelser, livets fyrste og dødens overvinder har ikke blot slået bro og banet vej over svælget, men har i *ånden* bragt *paradiset* tilbage til jorden, indført os deri ved *dåben*.

I den samme prædiken hedder det: » ... skiøndt *Christendommen* altid og allevegne er trefoldig, som *Tro* og *Haab* og *Kiærlighed*, saa er dog *Kiærlighed* den Største af de Tre, fordi den aldrig ophører og med eet Ord, fordi *Gud* er *Kiærlighed!*«³⁶ Hos enken af Nain ser vi, at hendes *tro*, om hun har nogen, på den levende Gud og det evige

liv er død og magtesløs, hendes *håb*, som hendes *trøst* var hendes enbårne søn, og bæres nu iskolde til graven med ham,

»saa hun har kun *Kiærligheden*, Moder-Kiærligheden tilbage, en Kiærlighed, vel saa dyb og stærk, at dens Baand kunde ikke selv Døden opløse, men en ulykkelig, fortvivlet, utrøstelig Kiærlighed, kun frugtbar paa Suk og Graad, de grusomme Tvillinger, der kappes om at sønderknuse det Moder-Hjerte, der avlede dem. Og dog, fordi hendes *Kiærlighed* dog paa en Maade var *stærkere end Døden*, derfor skulde hun paa sin tunge Vei til Graven, hendes Eenbaarnes, hendes Haabs, hendes Glædes, hendes Hjertes Grav, møde Livets Fyrste, Dødens Overvinder, derfor ynkedes Han inderlig over hende, standsede hendes Taare-Strøm med Guddoms-Ordet: græd ikke!«³⁷

Når Grundtvig i salmen kan bede: *Kom i den sidste nattevagt, i en af mine kæres dragt*, tror jeg, man skal finde nøglen i sådanne ord fra prædikenen. Der er ingen trøst, siger Grundtvig, vi i vore dage og i vor kreds behøver højere, end den,

»at Kiærligheden, den naturlige Kiærlighed til vore Nærmeste, naar den kun er saa dyb og inderlig, at selv Døden ei kan overvinde og tilintetgøre den, at denne Kiærlighed, skøndt den ei naar til vort Livs Gud og fattes derfor ogsaa nødvendig den Aand, som gjør himmelsk levende og trøster over Døden med det evige Liv, denne Kiærlighed er dog dyrebar i den Himmelske Faders Øine, saa af den skaber Han det Fuldkommenheds Baand, der binder Hjertet til Hans Søn og til Ham Selv evindeligt, i det Han lader sin almægtige Kiærlighed i Livets Ord, Vorherres Jesu Christi Evangelium møde den fortvivlede, utrøstelige Kiærlighed, aftørre dens Taarer og slukker dens Sorg og aabenbarer sig derved for Hjertet som den Himmelske Fader, den Gud, hvis Væsen, som Hans Navn er Kiærlighed.«³⁸

»Vel kan det Store og Underfulde herved intet Øieblik skjule sig for os, dertil er Overgangen fra Døden til Livet altfor mageløs stor og underlig, men vi see det, som Israeliterne saae Glandsen i Moses Ansigt gennem Slør, og see det med Kiærligheds Øine, saa den naturlige Tanke bliver: gid vi saaledes kunde trøste vore Kiære, naar vi hjertelig ynkes over dem, og gid vi selv, naar vi gaae dybt nedbøiede, hvor Dødens Porte vil lukke sig over vort Haab, kunde møde saadan en Trøster!«³⁹

Sådan kan Gud komme i en af de *kæres* dragt. Grundtvig skriver i digtet til sin datter Meta:⁴⁰

Du lille, du kjære! da Sindet var sygt,
 Mit Hoved var ørt, men mit Hjærte var mygt,
 Da Vanvid mig trued,
 Og Vennerne grued,
 Da ømt mig betragted med Smil gjennem Taaren
 Min Datter enbaaren
 Som jeg dig betragter i Sommerdags Kvæld
 Og hvisker Farvel!

— — —

Du lille, du kjære! jeg venter det vist:
 Hvor vidt vi adskilles, vi samles dog hist,
 Hvor Perlen er fundet
 I Strømmen udrundet;
 Ja, *der* skal vi mødes og smile ad Sorgen
 En Sommerdags-Morgen,
 Og derfor med Smil gjennem Taarer: farvel
 I Sommerdags-Kvæld!

»...lad os *troe Ham*, at Han baade kan og vil, med sit *Blod* rense og med sin *Faders Aand* berige hvert troende Hjerte, der omfavner Sandheds Ord og higer efter de evige Boliger, rense og berige hvert saadant Hjerte, saa *Dets Kiærlighed* skal blive *som Hans* og Hans Faders *Kiærlighed*, saa reen, saa rig, saa dyb, saa himmelsk, saa guddommelig, saa deilig, saa liflig saa evig saliggjørende! O, da skal vi alt heneden af glædelig Erfaring lære, hvor deilig den *jordiske* og *himmelske* Kiærlighed mødes og hvor sikker det salige Møde kan gjøre vort Hjerte paa de evige Boliger hvor Rosen taber aldrig sin Duft eller Skoven sin Deilighed, hvor Øiet taber aldrig sin Glands eller Hjertet sin Varme eller Glæden sin Kraft, hvor kun Død, med Synd og Sorg og Mørke er udelukt, saa vi frydes for evig ved Livet i Sandhed og Kiærlighed Amen !»⁴¹

Kom, som du vil! jeg veed det vist,
 Du selv har sagt, at her og hist
 Du kiendes vil paa Røsten;
 Den Røst, hvorved, trods Verdens Larm,
 Os Hjertet brænde kan i Barm,
 Og smelte hen i Trøsten!

Gud har igen besøgt sit folk, besøgt os med sin ånd,

»som gjør Ordet, Guds Naades og Kiærligheds Ord lyslevende paa vore Læber, og beviser i Kraft, at den Ild, som faldt ned af Himmelen med Ham, selv, hvor den kun er en lille Gnist, dog kan optænde en stor Ild, saa Tunger gløde og Hjerterne brænde, og baade Mund og Hjerte opsende flammende Tak-Offer til den Himmelske Fader, som elskede os saa at Han gav os sin eenbaarne Søn, og dermed det evige Liv, som langt mere end raader Bod paa Sorgen over Død som Syndens Sold, skaber alt i Støvet den dybe Rolighed hvori vi høre Himmerigs Klokke gaae og den fuldkomne Glæde, som aldrig bortviger.«⁴²

Grundtvig beskriver i en prædiken i efteråret 1844, hvordan vi, uforstyrret af verdens tummel, kan »høre den sagte Lyd, hvori den Evige aander og høres dog lydelig af det troende Hjerte.«⁴³ En sådan livets stilhed forberedes kun ved at

»høre Ham, i Hvem Faderen har Velbehag og holde fast paa Hans Ord som Aand og Liv, thi Han vidner selv at hvem der gjør det, de elsker Ham i Sandhed, og dem vil Han aabenbare sig for, ja, komme til dem med sin Fader og gjøre Bolig hos dem.«⁴⁴

O lad mig, i min sidste Stund,
 Det høre af din egen Mund,
 Som Aand og Liv kan tale,
 Hvor rart der er i Himmerig,
 Og at du Stol har sat til mig
 I dine lyse Sale!

Digteren beder Jesus, som er Sandheden selv, – med ord, som er liv og ånd, – fortælle ham, at der er gjort en plads rede til ham i de lyse sale. Der står en *stol* og venter på ham. Så ved han, at nu er han *hjemme* hos Gud.

Grundtvigs aller sidste strofe i livet lød i 1872:

Derfor Jesus-Kristus-Navnet
 Prises skal evindeligt:
 Af hans Kjærlighed omfavnet
 Hjærtet er i Himmerig;
 Naar med denne Verden brydes,
 Til Guds-Bordet vi indbydes.⁴⁵

Grundtvig prædiker i efteråret 1844 ofte om *tro, håb og kærlighed*. Ligesom kristendommen altid og allevegne er trefoldig, som tro og håb og kærlighed, sådan er Grundtvigs egen salme *At sige Verden ret Farvel* det også! Med lidt forsigtighed kan man sige, at de tre trin i salmens udvikling, som vi nu har fulgt, svarer til tro, håb og kærlighed. (De 2 første udkast i 1843 til tro og håb, og det 3. i 1844 til kærlighed).

I de nye vers i 1844 er hjertet i himmerig, omfavnet af hans kærlighed. Paradiset er bragt tilbage til jorden ved frelserens opstandelse.

»... fordi Mennesket er skabt i Guds Billede, og har i Hjertet en Dybhed som grændser til Guds Dybheder, og fordi Gud er aabenbaret i Kiød, da Ordet blev Kiød og opslog sin Boelig iblandt os med den Eenbaarnes Herlighed, fuld af Naade og Sandhed, derfor er alle Dybheders Kilde, Guds Kiærlighed, os ikke noget Fremmed, men af Begyndelsen vort aandelige og hjertelige Moder-Skiød, vel miskiendt og glemt af os, som forlorne Sønner og Døttre, men dog kiendeligt for os, naar vi høre Faderens Røst, som kalder os tilbage dertil, og naar vi troende lade os drage af Røsten til den Eenbaarne, i hvem al Guddoms-Fylde legemlig boer, saa naar vi troe *Evangelium*, da see vi i Aanden den himmelske Fader-Favn aabnet for de faldne Børn, som Hans Haand opreiser, og da føle vi i Hjertet det himmelske Moder-Skiød udbrede sig for de gienfødte Guds Børn at hvile sig i med den Guds Fred, som overgaaer al Forstand og bevarer Hjerter og Tanker i Christo Jesu Vorherre! Alle de hensovne Minder om Hans Kiærlighed, som skabde os af Støv i sit Billede og indblæste os sin Livsaande, og alle Minder om Paradisets Deilighed, hvori Han satte Mennesket til at dyrke og vogte Hans Lyst-Have Hans Kiærligheds Plantning, de opvaagne da af Døds-Dvalen, Iisbjergene, hvori Livets Flod var bundet, optøe ved Aandepustet af den guddommelige Kiærlighed, og den lille Gnist i Asken oppustes med det Samme til en stor Ild paa Guddoms-Alteret i Menneske-Barmen en kiærlig Offer-Lue, hvis Glands, som Morgenrødens fra det Høie adspredter Nattens Mørke og Gravens Mulm, og hvis Røg gaaer over Stjernerne og dufter liflig for den Høieste, som Helgen-Bønner, ja, som Bønnen fra Hans Eenbaarne i de Gienløstes taknemmelige Hjerter og deres Læbers glade Lovsang!

Ja mine Venner, saaledes udspringer Guds Kiærlighed hos os af Troen paa den Jesus Christus, i hvem Gud besøgte os og forligde Verden med sig selv, og i hvis Navn Han udgyder sin Kiærlighed over os med den Hellig-Aand, saa vi med Barne-Læber kalde Ham

Fader paany, og med Barne-Hjerter efterligne og giengjælde Hans Kiærlighed, ...«⁴⁶

Før Døden, med sin Iistap-Haand,
Gjør Skiel imellem Støv og Aand,
Bortvifter Hjertets Varme,
Indslumre skal jeg da med Lyst,
Som Barnet ved sin Moders Bryst,
I dine Frelser-Arme!

»Ja, til Fader-Huset gaaer jeg, til Guds Børns Hjem, – – – Ja, der gaaer jeg hen; men gaaer kun som de Smaa, der bæres frem at lægges paa Herrens Arme, som velsigner dem og vidner, Himmeriges Rige hører Saadanne til. Ja, saaledes gaaer jeg, baaret af Ham, som bar vore Synder paa sit Legeme paa Træet, drevet af Hans Aand og svøbt i Hans Retfærdighed, ombæltet med Hans Kiærlighed.«⁴⁷

Grundtvig var ikke i tvivl om, hverken i 1843 eller 1844, eller nogensinde, at sådan måtte det ende, for at sige verden ret farvel!

Noter

- ¹ N.F.S.Grundtvig: Brage-Snak om Græske og Nordiske Myther og Oldsagn for Damer og Herrer. Kjbh. 1844, p. 164.
- ² Breve fra og til N.F.S.Grundtvig II (1821-1872), Kbh. 1926. Nr.470. (Breve II. 1926).
- ³ N.F.S.Grundtvig, Prædiken Paaske-Søndag 1843 (utrykt),p.6. Manuskript Fasc.33. (Paaske-Søndag 1843)
- ⁴ Ibid. p.8. Min fremhævelse.
- ⁵ N.F.S.Grundtvig: *Psalm-Blade til Kirke-Bod, 1843* – også kaldet *Utrykte Psalmblade*. En afskrift af J.F.Fenger findes i Fr. Rønnings efterladte papirer på det Kgl. Bibl. N.K.S . 3191 VII, 4°. Grundtvig opløste sine manuskripter til Utrykte Psalmblade, men hans manuskripter til mange enkelte salmer, bl.a. At sige Verden ret Farvel, findes i Fasc. 382 og 383.

- ⁶ Breve II, 1926. Nr. 461.
- ⁷ Ibid. Nr. 469.
- ⁸ N.F.S.Grundtvig. Kirkelige Leilighedstaler. Samlede af C.J.Brandt. Kjbh. 1877, p.69.
- ⁹ Ibid. p.69.
- ¹⁰ Kun en enkelt begravelsessalme »Hvo veed, hvor nær mig er min Ende« (2 vers) af Rostgaards fra tysk oversatte salme kom med i Utrykte Psalmeblade, sammen med At sige Verden ret Farvel.
- ¹¹ Paaske-Søndag 1843, p.3.
- ¹² N.F.S.Grundtvig: Prædiken 16.Søndag efter Trinitatis, 1844 (utrykt), p.2ff. Manuskript i Fasc. 34. (16. Søndag efter Trinitatis 1844).
- ¹³ Paaske-Søndag 1843, p.7.
- ¹⁴ Grundtvigs Sang-Værk, III. Kbh. 1948. Nr. 219.
- ¹⁵ N.F.S.Grundtvig. Prædiken Paaske-Mandag 1843 (utrykt), p.2f. Manuskript i Fasc.33. (Paaske-Mandag 1843).
- ¹⁶ Ibid. p.3.
- ¹⁷ N.F.S.Grundtvig. Om Forsoningen og Efterfølgelsen. Hidtil utrykte Fasteprædikener fra Tiden 1840-1860. I Udv. v. N.Clausen-Bagge. Kbh. 1927, p.28.
- ¹⁸ Ibid. p.18.
- ¹⁹ Ibid. p.21.
- ²⁰ Ibid. p. 21f.
- ²¹ Paaske-Mandag 1843, p.3.
- ²² Ibid. p.4f.
- ²³ Ibid. p.6.

- ²⁴ Ibid. p.7f.
- ²⁵ Ibid. p.8.
- ²⁶ N.F.S.Grundtvig. Prædiken 9.Søndag efter Trinitatis, 1844, (utrykt), p.5. Manuskript i Fasc. 34. Fra salmen: Dagen viger og gaar bort. Af Dorothe Engelbretsdatter.
- ²⁷ I salmen: Med den Eenbaarnes Herlighed.
- ²⁸ N.F.S.Grundtvig. Prædikener 1822-26 og 1832-39. Udg. af Christian Thodberg. Kbh. 1984. Bd. VI, p.261f.
- ²⁹ N.F.S.Grundtvigs Vartovs-Prædikener 1839-1860. Kbh. 1924, p.106ff. (Vartovs-Prædikener, Kbh. 1924).
- ³⁰ Her efter N.F.S.Grundtvigs danske Kristendom. Historisk fremstillet af Holger Begtrup, II. Kbh. 1936, p. 66.
- ³¹ N.F.S.Grundtvig. Prædiken 3. Advents-Søndag 1844. (utrykt), p. 8. Manuskript i Fasc. 35.
- ³² N.F.S.Grundtvig. Prædiken Pindse-Mandag 1844, (utrykt), p.3 og 7. Manuskript i Fasc.34.
- ³³ N.F.S.Grundtvig. Prædiken Søndag Septuagesima 1844. (utrykt), p.7f. Manuskript i Fasc. 34.
- ³⁴ Grundtvigs Sang-Værk, IV. Kbh. 1949. Nr. 61.
- ³⁵ 16. Søndag efter Trinitatis 1844, p.5f.
- ³⁶ Ibid. p.7.
- ³⁷ Ibid. p.9.
- ³⁸ Ibid. p.11.
- ³⁹ N.F.S.Grundtvig. Prædiken 16. Trinitatis-Søndag 1845, (utrykt), p.3. Manuskript i Fasc. 35.
- ⁴⁰ Til min egen Meta. Juli 1845. N.F.S.Grundtvig. Poetiske Skrifter VI, Kjbh. 1885. Nr.156. (Poet. Skr. I-IX).

- ⁴¹ N.F.S.Grundtvig. Prædiken 9.Søndag efter Trinitatis 1844, (utrykt), p 8. Manuskript i Fasc. 34.
- ⁴² 16. Søndag efter Trinitatis 1844, p.12.
- ⁴³ N.F.S.Grundtvig. Prædiken 17. Søndag efter Trinitatis 1844, (utrykt), p.10. Manuskript i Fasc.34.
- ⁴⁴ Ibid. p.10.
- ⁴⁵ Poet. Skr. IX, (1930). Nr. 63. Afsked.
- ⁴⁶ N.F.S.Grundtvig. Prædiken 13. Trinitatis-Søndag 1844, (utrykt), p.6ff. Manuskript i Fasc.34.
- ⁴⁷ Vartovs-Prædikener, (1924). 3. søndag efter Paaske, 1844, p.110.